

BANKERYSDALEN sedd från sydost.

K. Björklingson foto.

FAKTORISMIDET I BANKE- RYD.

Av A. S. Suneson.

ustaf II Adolf förlade till Jönköping tillverkningen av handvapen för armén, och smedjor och smeders stugor bildade i hast stadens andra gata. Dessa vapensmeder utnyttjade först vattenkraften i Dunkehallåån och senare i Huskvarnaån till de sliperier, som tarvades för blanka vapen och muskötpipans borrar. Kvarnarna, klädestamparna i nämnda strömmar, som surrat i århundraden, ledo inget intrång, enär de många fallen tilläto byggandet av verk intill verk för fabriksbehov. Smederna hade den tiden intet annat val än att med smidet i säck på axeln vandra till och ifrån sliperiet och smedjan, hemmet. Denna metod tillämpades ända tills

en ny sakernas ordning utvecklades med smedernas bosättning vid sliperierna och borrarmedjorna. Nu kommo kunniga vallonsmeder till som hjälp bl. a. som arbetsledare, och faktoriet blev snart en institution på bergfast grund och med en omfattning, som man nu knappt kan tänka sig. Också förädlades här ett av världens finaste järn, som utvanns genom den samtida brytningen och smältningen i Taberg. Bergshanteringen i Taberg och faktorismidet i Jönköping och Huskvarna gingo hand i hand, men faktoriet kunde icke konsumera allt utvunnet järn, varför också en betydande export av järn skedde, varigenom utlandet kom i tillfälle att betygsätta det svenska tabergsjärnet. Man förstår, vilket liv och vilken rörelse det var i masugnar, hammare, smedjor, borrhuis, sliperier, på vägar och på stigar, i hem och på kyrkvallar, då alla dessa järnets människor redde till sitt. Det civila inslaget i Jönköping fick säkerligen stryka på foten för smedernas fasta organisation, den där underlade sig jämväl landsbygden. Faktoriet hade sin egen metod för utlämning av arbete till betrodda mästare, och detta möjliggjorde en smidets utvandring till lämpliga ställen och verk på flera mils avstånd från faktoriet, där dock stammen av smeder uppehölls vid ihopsättning, justering och förråd. Senare kom ett nytt inslag i och med krutstamps och krutkvarns tillkomst i Huskvarna. Faktoriet verkade söderut till trakterna av Värnamo samt västerut till Bankeryd, Ryfors i Nykyrke, Härja och Baskarp. Var det fanns ett vattenfall, där kunde en faktorismed få sig en smedja, ett hem, en hustru o. s. v., och över hela vätternsbygden omkring Jönköping knöts ett grovmaskigt nät av faktoriintresserat smedfolk. Av den hop, som drog sig uppåt Tabergsån och utefter Lagan och Nissan, har man dag som är de småindustrier i bygderna, som bäst illustreras genom Gnosjös och Anderstorps levande snurror, och av den hop, som drog sig nordväst ut, har man Bankeryds, Mullsjös, Habos och Baskarps industrier och smiden.

Det sagda är upplinjeringen i stort om faktorismidet i Jönköping och omnejd. Det följande rör sig om faktori-

K. Björingson foto.

CARL BROLIN med hammare och tång i hand vid sin smedja i Printzeryd.

smidet i Bankeryd, d. v. s. smederna, deras organisation, liv och leverne och smedernas arv till nutiden. Jag har icke varit i tillfälle att gräva i arkiven för att få material, utan jag har i stället anlitat den bekväma metoden att utfråga en del personer, som jag misstänkt vara innehavare av minnen från smedskräets tidevarv. Om jag vid min hitflyttning 1908 börjat förhöra de gamla gubbarna, då hade min skörd blivit rikare, enär det för tjugotre år sedan fanns flera smeder i livet.

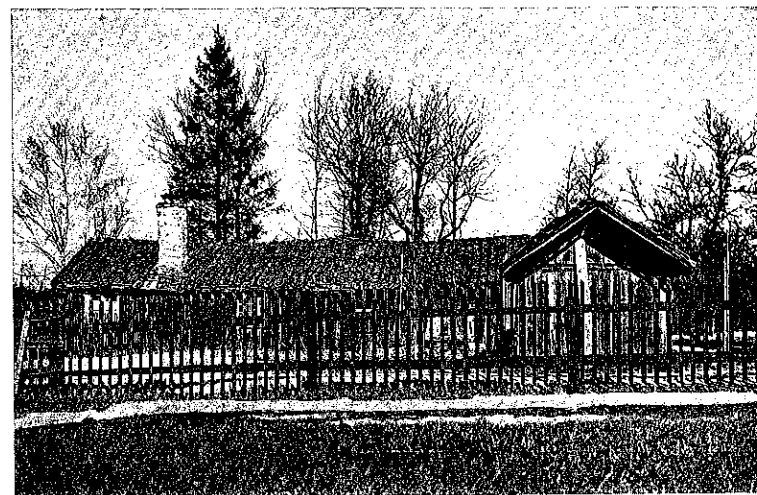
De personer som jag direkt utfrågat äro faktorismederna P. A. Nydén, Carl Brolin, Joh. Aug. Ljungberg samt hemmansägaren Adolf Erlandsson i Sjövik. Bygdens folk har dessutom alltid historier på hand om den och den då och då — mest det drastiska och ej i skrift eller inför publik möjliga att återge. Ty det är klart, att humorn och galghumorn under ett par århundraden frodats inom ett släkte, som i intellektuellt avseende stod huvudet högre än ortens allmoge. Av en händelse kom jag över gamla handlingar rörande At-

tarps säteri och Attarpmålet, vari förfäderna till sista årgångens smeder till dels nämnes.

Faktorismidet i Bankeryd räknar säkert ett par sekler, tills upplösningen skedde något av åren 1855—1860. Tills för få år sedan utfördes dock smide av gevärshonar av ovannämnde Carl Brolin, som regelbundet reste med sin lilla låda färdig vara under armen för leverans hos Huskvarna vapenfabrik. Kanske är det blott tio år sedan Brolin lade upp och blev samma bolags pensionär. Huru smidet kom till Bankeryd har icke kunnat utrönas. Man kan gissa på den vanliga vägen, kärlekens, då en gesäll vunnit en bankerydsflickas kärlek och arvedel med påföljd: bosättning, barn och efterträdare i yrket.

Vattenvägen leder i c k e till Granshult, smedernas by, ty ehuru Lillån stryker igenom Kolaryd och Granshult, synes icke spår av verk eller sliperier vid densamma. Att döma av åberopade Attarpshandlingar, här ett inventarium från 1813, arrenderade Huskvarna faktori, som det då hette, ett slipverk, Kroken — där nu Aledals nyckelfabrik är efterträdaren — mot ett årligt arrende av 13 Riksdaler 16 Skilling banko och underhåll av byggnader med verk.

Byn Granshult var helt i faktorismedernas våld, och det samma torde kunna sägas om byn Ebbarp i Habo socken. Här lågo husen tätt-tätt i bygata och framstod smedjan med sitt stora gavelfönster som karaktärsbyggnad. Ibland var smedjan försedd med både två och tre långa fönster i smårutor, eller ock var detta fönster höjt med extra påbygge av halv fönsterhöjd, eller vart större delen av gaveln ett enda fönster likt fönstret i ett växthus. Här har icke förut framhållits det underliga, att flertalet av dessa smeder voro småbönder. Smeden var bonde stundvis och smed stundvis, sin egen herre och dräng, mästare och bonde, som det föll sig. Och kunde han icke helt överlämna gårdens skötsel åt hustrun och barnen, då tog han själv tömmen, plojen, slagan. Hade han icke vuxen pojke eller lärling som hantlangare i smedjan, måste nog hustrun ut för att hålla eller dra bälgen. Som följd av detta system stod sig faktorismiden gott. Han

K. Björlingsson foto.

MILLERS STUGA I PRINTZERYD var verkstad till smedjan bakom.

levde av sin gårds produkter och lade förtjänster av smidet på kistbotten. Den mycket omordade fyllan och fattigdomen bland smederna är ren osanning, ty smedskräet var ett välbärgat och väl ansett samhällselement, en sorts adel, som bar kommunens ansvar och åtnjöt dennas förtroende. De voro nämndemän, kyrkvårdar och kronorättare samt fogdar för väghåll och allt samhälleligt. Min sagesman Ljungberg framhöll med en viss stolthet, att Granshults faktorismeder voro ansedda män, som vid sina resor till Jönköping eller annorledes kommo i herremans päls och skinnfodrade ytterstövlar och ej i fårskinnspäls. Av sista uppsättningen var det blott två, som hängivit sig åt fylleri, men även de beflitade sig om skråets heder och föllo ingen till last. Genom giften förkovrades också förmögenheten, varför ock hela skrået fick en styv ryggrad och stort självförtroende.

Men just som skrået stod på upphällningen genom skråordningens upphävande över allt landet, kom som ett nytt inslag några löskesmeder från annan ort, de där började en illegitim verksamhet med manufaktursmide. En del av dessa ägde intet mer än som det heter en utsvulten hustru och

en svärm ungar, som släpptes ut i bygden med påse och korg för att be. Att "gå och be" var ju vanlig lott för fattigman, men dessa barn, som sade sig vara smeders barn från Bankeryd, de drogo över det döende smedskräet en vanära, som skräet ej mäktade avtvå sig. Kanske sutto faktorismederna i godan ro och visste intet om attacken på deras goda namn och rykte, tills allt var för sent.

Det var både rörande och glädjande att höra gamle Ljungberg som den siste "protestanten" markera skillnaden mellan faktorismederna och de andra smederna. För varje namn, som nämndes, lät det: "Han lämnade till faktoriet", "nej, den var ingen smed, han smidde inte för faktoriet". Området var vidflängt, men man hade noga reda på var och en av de sina. I Kortebo bodde två faktorismeder, och sen gick det cirkeln runt in i Habo socken med smed vid smed i periferien och till själva kärnan med ålderman i Granshult. Till smederna kom också andra tillverkare av effekter för arméns behov såsom de, som idkade ett slags sadelmakeri genom att sy kartouscher, remverk och bajonettbaljor, stockmakarna, som voro snickare, och gelbgjutarna, som göto mässingsbygeln och kolvbeslaget till geväret. I Krabberyd bodde en Miller av vallonsläkt, som uteslutande sydde bajonettbaljor, och i Härja socken bodde en hop gelbgjutare, som kommo i flock till faktoriet med var sitt lass byglar och beslag. Min sagesman Erlandsson berättade om dessa Härja faktorister, huru de en vårdag i glad förväntan foro åstad till faktoriet för leverans. En kom före och fick vid framkomsten det meddelandet, att dylikt smide ej mera mottogs på grund av ändrad gevärsmo- dell. I förargelsen stannade han sin häst på Kavlabron vid Rumlaborg och tömde sina säckars innehåll, beslag, i ån — där vem som vill kan fiska mässing dag som är. Vid Rosenlund mötte han gårdsborna. — "Nå, hur gick det? — Blev du av med allt?" — "Ja nog blev jag av med det, men — —", så for han. Det måtte varit nära till stryk, när gårdsborna åter träffades. "Du blev ju av med allt!" — "Ja jag vräkte hela lasset i ån vid Kavla". — Veterligen bodde ingen stockmakare i Bankeryd,

men en son till stockmakare Lund i Huskvarna kom att sent spela en stor roll i Bankeryds industriella utveckling, nämligen Fritiof Lund, som övertog och utvecklade nyckelfabriken, vilken vuxit upp på gamla sliperiets grund i Kroken, nu Aledal.

Av Granshults smeder är en av Vår Herre sparad, nämligen min sagesman Johan August Ljungberg, son till Jonas Ljungberg. Han är född 20 augusti 1843 och bosatt hos sonen Simon Ljungberg, som innehar den högt belägna och vackra gården i Granshult. Han kom i lära hos Collberg i Kortebo och gjorde hos ålderman Strengberg sitt gesällprov, ett gevärslås, som smiddes under uppsikt av åldermannen och två skådemästare. Han fick betyget: med beröm godkänd. Efter provet hade han att hos skräets gravör Ljungqvist beställa sin mästarestans eller stämpel, som blev A. L., och så erhö- ll han sin mästarebok. Den 4 juli 1874 stod hans bröllop i Granshult, och under bröllopsglädjen uppstod åskväder med nedslag i en grannes ladugård. Då brunno tre ladugårds- och uthuslängor, och det gamla Granshult som enhet blev sprängt. Samma öde drabbade också sedermera Ebbarp, då även här tre ladugårdslängor brunno, icke av åkslag utan av het- tan av osläckt kalk, in- vräkt i ett svinhus.

Ljungberg berättar om

K. Björklingson foto.
SMEDEN J. A. LJUNGBERG.
Bor hos sin son i Granshult.

första tillverkningen av flintlåsgevär, till vilka smid-
des lås, band, byglar, laddstake och skruvmejsel. Sedan
blev det musköter med enahanda smide, så en modell
gevär med mindre beslag, så en modell med hanen på än-
dan av beslaget och slutligen modellen med bakladdnings-
mekanism.

Här var nu organiserat skrå med Älderman, Skålmästare,
Lådmästare, Skådemästare och Jungfrur. Inventarium
var Skrålådan med matrikel, stadgar, ordförandeklubba,
bägare och kannor; kärnen av silver. Alla skråmöten höl-
los å Hotell Lundberg i Jönköping, andra sammanträden
hos äldermannen. En lärling antogs och gick i fem år
utan egentlig lön, ty vad han fick var en skjorta, ett för-
skinn och ett par skor. När lärlingen ansågs mogen för ut-
bildning till gesäll, togs han om hand av en av skråets "jung-
frur", som med lärlingen vid hand uppvaktade mästarna
gård från gård under framställning av formulerade frågan
om anställning: "Jag föreställer er en redlig dräng för en
plats vid er bänk, för en stol vid ert bord, för en bädd i
säng". Var nu mästaren i behov av hjälp i arbetet, sträck-
te han ut handen till ett välkommande eller gavs avslag med
angivandet av skälet, då de två hade att på nästa ställe för-
nya försöket. Anställningen och upptagningen i gesällernas
krets var en vidlyftig ceremoni med frågor och svar och
skålar. Min sagesman Ljungberg bestrider, att denna jung-
fruvandring förekom, och säger, att var mästare tog sig ge-
säll vid behov av dem, som gått lärlingstiden ut. Angående
gesällprovet säger han, att det medhades till skråets sam-
manträde på Hotell Lundberg, där det granskades, kriti-
serades eller godtogs. Erlandsson i Sjövik påstod där-
emot, att jungfruvandring förekommit, vilket icke kan
bestridas, ty han och hans förfäder, som bott mitt uppe i ho-
pen faktorismeder ända sedan skråets uppkomst, voro nog
väl underrättade, och E:s gömmor hyste mycken gammal
"byring" från smederna, efter vad han sade. Ljungberg hade
sett den gamle äldermannen Nyman i Nyarp. Gubben var
då utlevad och gick dubbelvikt av värk i ryggen.

Gamle Olaus ha-
de varit skråets
och fabriets be-
trodde man, vil-
ken såsom sak-
kunnig var med
och överlämnade
leveranser av ge-
vär i Stockholm.
När gubben på sin
ålderdom blind
och förvärrt satt i

K. Björklingson foto.
MILLERS SMEDJA I PRINTZERYD.
Smedjan till vänster, gamla bostaden
till höger.

sin vrå och väntade på slutet, tjänte där på stället en flic-
ka, som var läskunnig och som på kvällarna förströdde
gubben med läsning. När hon då läste om Gustaf III, mor-
det och Ankarströms avrättning, vart gubben intresserad
och utbrast: — "Det är ta mig dalern sant, ty jag var där
och såg det". Denna flicka blev sedermera gift med solda-
ten Hjelm i Kleven, och hon har berättat om både byn Ny-
arp, bönderna där och om de utplånade forngravarna.

En skribent Törnqvist har då och då publicerat minnen
från smedskråets i Bankeryd tid. Man har gissat, att denne
är lasaretsläkaren i Vadstena, en son av Tofteryd och för-
trogen med traditionen. Han berättar om det rörliga livet i
Granshult och om de unga smedernas upptåg intill det rosen-
rasande, då allehanda spratt utfördes. Ett var ett sommar-
nattsäventyr, då varenda åkvagn i Granshult bortfördes.
Man gick försiktigt in i en rågåker, bärande vagn efter
vagn och ställande samman i slagordning i rågen. Först vid
skörden kommo vagnarna tillrätta, men under tiden måste
de goda mästarna avstå från alla transporter och allt åkan-
de. En annan berättelse låter Bankeryds smeder agera sol-
vakt vid solens uppgång varje påskmorgon. Glädjen bör-
jade redan skärtorsdagen, då man stal "käramor" Svens-
sons i Labbarp ugnsraka, kvast och gressla på bodväggen,
skyllande på blåkullahäxorna. Påskmorgonen hängdes åter
redskapen på sina respektive spikar, medan hopen, också i

K. Björlingsson. foto
NYRÉNS SMEDJA. Nyrén satt på sistone i
sin säng och filade på sitt smide.

fyllan och villan och med en spjuver, Levander, hängande i rep, nedfirad för sedvanlig inspektion i kapten Elins grotta, övertygade sig om att häxorna denna gång farit värds- hus förbi. Kleva- berget och den

apokryfiska grottan misstänktes nämligen vara ett Blåkulla.

Det sades i början, att av faktorismederna var det blott två, om vilka det kunde sägas, att de brustit i fråga om det ömsesidiga upprätthållandet av skråets anseende.

En av dem bodde tills för blott några år sedan i en miniatyrstuga, som han upptimrat i Granshult. Runt stugan och inpå väggarna var ett stängsel i fyrkant med stätta till farstudörren — ett steg. Gubben omhändertogs av fattigvården för vård i ålderdomshemmet, men ordningen där, badet, renligheten verkade vantrevnad, rymningsförsök och livsleda. Han dog snart med ett minne efter sig att han varit en asket och eremit av intressant slag.

Den andre var en Bellman i ny upplaga med poesi och sång i snart sagt allt, som låg för hans händer. Med hustrun åtkom han gården Granshult och fick förmaningen: "Sköt väl om fjärdingen". Han blev betrodd man och kyrkovård, men den fjärding han helst skötte var brännvinsfjärdingen, som tog både gårdsfjärdingen och smeden. Han bodde i en härlig stuga med dito gammal trädgård och faktorismedja och vårdades av en dotter till döddag. Under flera år var han lantbrevbärare. Sysslan ärvdes av dottern, som också några år genomvandrade smedernas bygd med postväskan på ryggen. Mannen vandrade till Jönköping för påfyllning av den lilla blåmålade vännen under armen.

En gång kom han ut för riksdagsman Räf, som lät stanna sitt ekipage och nedlåtande frågade:

— Vem är ni min gamle man? Jag har mött er flera gånger, och alltid är ni drucken.

— Jag är den gamle smeden —én, som är sin egen herre, som går och står på egna ben, men varnad super sjufallt värre.

— Var bor ni då gamle man?

— I Granshult — den staden så liten och klen, där bor den gamle smeden —én.

Varje smed hade sitt sätt, och när smederna nu som gamla gubbar allt mer tacklade av, kom vars och ens egenheter till synes inför det unga släktet, som nu är gubbar och minns något grand. Man berättar om en smed, som bodde i Nybacken i Bodh, att han icke gav sig för ålderdomen ens utan flyttade in i stugan skruvstycke och pinaler och satt i sängen och filade. Han hade skruvstycket fastsatt i sängstammen. Man berättar ock om den gamle smeden Lindelöf i Ebbarp, att han stod i farstudörren och bevakade vägen. Kom någon gående, rusade Lindelöf ut så vita håret stod som spjut: "Du har la inget snus, så du kunde ge mig några korn? Ser du jag har blett utan å har inte ett frö". Minnen och småhistorier av detta slag finnas ännu i hundratal, för att inte säga tusental — men när des-

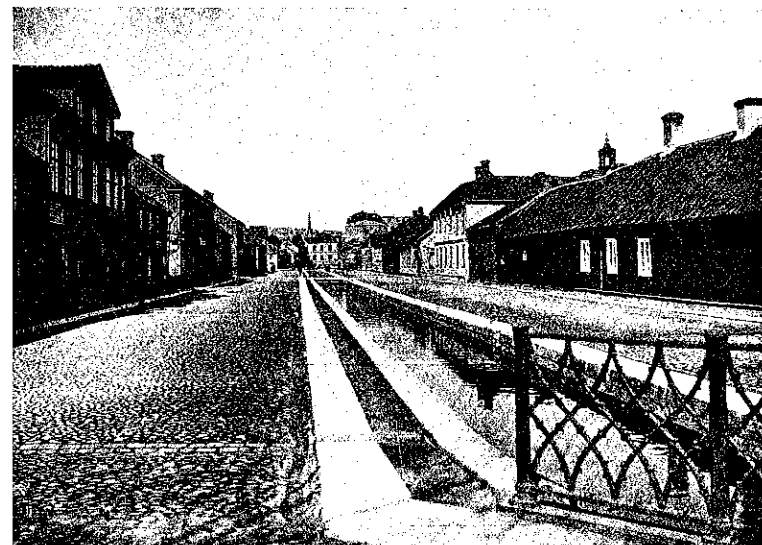

K. Björlingsson foto.

BLOTT ETT JÄRNKORS å
Bankeryds kyrkogård vittnar
om smederna.

sa gubbar med de minnena falla undan, då är det slut. Här borde någon, som disponerar sin tid, tillbringa en semester för att göra uppteckningar. Och främst borde den minnesgo-de vapensmeden i Granshult, Ljungberg, avvinnas en verklig skildring av vapensmedernås brokiga liv i söcken och helg under de 70—80 år, Ljungberg gått ibland dem. Min tid och andra uppgifter tillåter mig icke att göra denna studie. Här skulle förresten en fil. kand. med lätthet kunna smida sig en doktorsavhandling, ty det sällsamma skräet i Bankeryd är en historisk och folkloristisk epok i tiden, som för historiens egen skull tarvar en vetenskaplig undersökning.

1924 påbörjades en etnologisk fotografering, i det att postmästare Björlingsson och jag gick från by till by och tog foton. Vi ha de gamla smedjorna och en smed på kort. Genom en ny utflykt är en ny serie kort tagna och — jag kan säga oväntat — kom gamle Ljungberg med. Men se — han skulle förstås klä sig fin.

KANALGATAN ÅR 1904, sedd från öster.

ÖSTRA HAMNKANALEN I JÖNKÖPING

*Några minnesanteckningar av direktören
Josef Lundin.*

Om man tänker efter litet, måste man nog för sig tillstå, att vågorna på "tidens hav" — och även på dess smärre vattendrag, för att fullfölja liknelsen, — ha bra lätt att råka i rörelse men kanske ännu lättare att komma till ro igen.

Jag föranleddes till denna tankegång, då jag på anmodan av årsskriftens redaktion nu skulle sätta mig till att göra några anteckningar rörande den s. k. östra kanalen i Jönköping. Ty det torde ännu vara i friskt minne, vilken storm